

ನೇವರಿಸುತ್ತಾ ಕಂಪಿಸುವ ದೃನಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದರು 'ದೇವದಾಸ, ಹರಿಲಾಲನ ಬಗ್ಗೆ ಯಾವುದೇ ಸುದ್ದಿಯಿಲ್ಲ. ಮಣಿಲಾಲ ಸಹ ಎಲ್ಲೂ ಪರದೇಶ ದಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ. ನನ್ನ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಗಾಬರಿಯಾಗುತ್ತಿದೆ.'

'ಅಮ್ಮಾ...' ದೇವದಾಸ ಮುಂದೆ ಮಾತನಾಡದಾದ. 'ಅಣ್ಣನ ವಿಳಾಸವನ್ನು ಎಲ್ಲಿಂದಲಾದರೂ ಪಡೆದು, ಅವನಿಗೆ ಇದೇ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವಂತೆ ಪತ್ರವನ್ನು ಬರೆಯಿಷ್ಟು...' ಹೀಗೆಂದು ಬಾ ಅವರು ಕಣ್ಣುಗಳನ್ನು ಒರೆಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾ ತಕ್ಷಣ ಇನ್ನೊಂದು ಕೋಣೆಗೆ ಹೋದರು. ದೇವದಾಸ ನಿಂತಲ್ಲೇ ನಿಂತು ಬಿಟ್ಟ.

***

ಹರಿಲಾಲ ಇರುವ ಸ್ಥಳದ ಮಾಹಿತಿ ಈ ಹಿಂದೆ ಸಿಕ್ಕಿತ್ತು; ಈಗ ಅದೇ ವಿಳಾಸಕ್ಕೆ ಬಾ ಅವರ ಸಂದೇಶವನ್ನು ದೇವದಾಸ ಬರೆದು ಕಳುಹಿಸಿದ. ಪತ್ರದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ, 'ಅಣ್ಣಾ, ನೀವು ಸಾಬರಮತಿ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬಂದು ಇರುವುದಾದರೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸಂತೋಷವಾಗುವುದು. ಒಮ್ಮೆಯಾದರೂ ಬಾ ಅವರ ಹೆಸರಿಗೆ ನಿಮ್ಮ ವಿಳಾಸದ ಪತ್ರವನ್ನು ಬರೆದರೆ ತುಂಬ ಉಪಕಾರವಾಗುವುದು' ಎಂದು ತನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸೇರಿಸಿದ.

'ನವಜೀವನ'ಕ್ಕಾಗಿ ಮಹಾದೇವರಿಂದ ಬರೆಸಿದ ಬಾಪೂ ಅವರ ಲೇಖನ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡ ದಿನವೇ, ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ದೇವದಾಸನ ಆ ಪತ್ರ ಸಿಕ್ಕಿತು. ಬಾಪೂ ಅವರ ಮೂಲಕ ಪ್ರಕಟಪಡಿಸಲಾದ ಆ ಲೇಖನವನ್ನು ಓದಿ ಹರಿಲಾಲ ತುಂಬಾ ರೇಗಿದ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಆ ಲೇಖನದಿಂದಾಗಿ ಮರು ದಿನದಿಂದಲೇ ಅವನಿಗೆ ಸಾಲ ಕೊಟ್ಟವರು ಅವನನ್ನು ಮತ್ತೂ ಕಾಡಲಾರಂಭಿಸಿದರು. ಸಾಲ ಕೊಟ್ಟವರಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಜನ ಪಠಾಣರೂ ಸಹ ಇದ್ದರು. ತಾನು ಬಾಪೂ ಅವರ ಮಗನೆಂದು ಹರಿಲಾಲ ಆ ಪಠಾಣರಲ್ಲಿ ಆಗಾಗ ಹಣವನ್ನು ಸಾಲ ಪಡೆದಿದ್ದ. ಈಗ ಆ ಪಠಾಣರು ನಿಜವಾದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ತಗಾದೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಈ ತಗಾದೆಗಳೆದುರು ನಿಲ್ಲಲು ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ತುಂಬಾ ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

***

ಕಲ್ಕತ್ತಾದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನವಾದಾಗ ಬಾಪೂ ಅವರೊಂದಿಗೆ ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ಕಲ್ಕತ್ತಾದ ಅನೇಕ ಗಣಮಾನ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಪರಿಚಯವಾಗಿತ್ತು. ಅವರಲ್ಲಿ ಬಾಬೂ ಚಿತ್ರರಂಜನ್ ದಾಸರು ಪ್ರಮುಖರಾಗಿದ್ದರು. ಚಿತ್ರರಂಜನ್ ಬಾಬೂ ಅವರು ಬಂಗಾಳದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಇಡೀ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್‌ನ ಪ್ರಮುಖ ಮುಖಂಡರೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾಗಿದ್ದರು. ಚಿತ್ರರಂಜನ್ ದಾಸರ ಮಗ ಚಿರಂಜನ್ ದಾಸ ಸುಮಾರಾಗಿ ಹರಿಲಾಲನ ವಯಸ್ಸಿನವನೇ ಆಗಿದ್ದ. ಕಲ್ಕತ್ತಾದ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಅಧಿವೇಶನದ ನಂತರ ಅಸಹಕಾರ ಆಂದೋಲನವನ್ನು ಯುವಕರು ಮುಂದುವರೆಸಿದ್ದರು, ಆಗ ಹರಿಲಾಲ ಚಿರಂಜನ್‌ನ ಅತಿ ಸಾಮೀಪ್ಯಕ್ಕೆ ಬಂದಿದ್ದ. ಆಗ ಹರಿಲಾಲ ಆ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದ್ದ, ಅದು ಚಿರಂಜನ್ ದಾಸನ ಯುವ

ಮನಸ್ಸಿನ ಮೇಲೆ ಗಾಢ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಬೀರಿತ್ತು. ಹರಿಲಾಲನ ಒಂಟಿ ಜೀವನದ ಬಗ್ಗೆ ಚಿರಂಜನ್ ದಾಸ ವ್ಯಗ್ರನಾಗಿದ್ದ. ಅವನು ನವಜೀವನದಲ್ಲಿ ಬಾಪೂ ಅವರ ಹಸ್ತಾಕ್ಷರವಿರುವ ಆ ಲೇಖನವನ್ನು ಓದಿದಾಗ ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ಎದುರಾಗುವ ಕಷ್ಟಗಳ ಚಿತ್ರಣ ಅವನೆದುರು ಮೂಡಿತು. ಹರಿಲಾಲ ಈಗ ಯಾವ ರಿಕ್ಕಾಣಿಯಲ್ಲಿ ರಾತ್ರಿಗಳನ್ನು ಕಳೆಯುತ್ತಿದ್ದನೋ, ಅದರ ಮಾಲಿಕನೊಂದಿಗೆ ಚಿರಂಜನ್‌ನಿಗೆ ಒಳ್ಳೆಯ ಪರಿಚಯವಿತ್ತು. ಒಂದು ದಿನ ಅವನು ಹರಿಲಾಲನನ್ನು ಸಂಪರ್ಕಿಸಿ ಅವನಿಗೆ ಸಮಾಧಾನದ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ.

'ಹರಿಲಾಲ, ಇನ್ನು ಹೀಗೆ ನೀನು ದೀರ್ಘ ಅವಧಿಯವರೆಗೆ ಕಲ್ಕತ್ತಾದಲ್ಲಿ ಇರಲಾರೆ. ನೀನು ಗುಜರಾತಿಗೆ ಮರಳಿ ಹೋಗು, ಇದು ನನ್ನ ಸಲಹೆ.' ಚಿರಂಜನ್ ಮಿತ್ರನಾಗಿ ಈ ಸಲಹೆಯನ್ನು ನೀಡಿದ.

'ನಿನ್ನ ಮಾತು ನಿಜ', ಹರಿಲಾಲ ತನ್ನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಹೇಳಿದ, 'ಇಲ್ಲಿ ನಾನು ಜೀವನವನ್ನು ಸಾಗಿಸುವುದು ದಿನೇ ದಿನೇ ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತಿದೆ. ಮಕ್ಕಳು ಸಹ ಅಲ್ಲಿ ತವಕಿಸುತ್ತಿದ್ದಾರೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಯೋಚಿಸಿ ನನ್ನ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ತುಂಬಾ ದುಃಖವಾಗುತ್ತಿದೆ, ಆದರೆ ಸಾಲ ಕೊಟ್ಟವರ ಹಣವನ್ನು ಹಿಂತಿರುಗಿಸದವರೆಗೆ...'

'ಆ ಸಾಲ ಕೊಟ್ಟವರನ್ನು ನಾನು ನೋಡಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತೇನೆ' ಚಿರಂಜನ್ ಉದಾರತೆಯಿಂದ ಹೇಳಿದ, 'ಅವರ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ನನಗೆ ಕೊಡು. ಎಲ್ಲರಿಗೂ, ಉಳಿದ ಹಣದ ಒಂದೊಂದು ಪ್ರೈಸೆಯನ್ನು ಸಹ ಚಿರಂಜನ್ ಬಾಬೂ ಅವರ ಬಂಗ್ಗೆಗೆ ಹೋಗಿ ವಸೂಲು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಿ ಎಂದು ಹೇಳು...'

'ಇದೇನು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದೀಯಾ, ಚಿರಂಜನ್ ಬಾಬೂ?' ಒಂದು ಕ್ಷಣ ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ನಂಬಿಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಚಿರಂಜನ್‌ನ ಎರಡೂ ಕೈಗಳನ್ನು ಹಿಡಿದು ಹರಿಲಾಲ ಹೇಳಿದ, 'ನಿನ್ನ...ನಿನ್ನ...ಈ ಉಪಕಾರವನ್ನು ನಾನು ಹೇಗೆ ತೀರಿಸಲಿ?'

'ಈಗ ನೀನು ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಯೋಚಿಸುವ ಅಗತ್ಯವಿಲ್ಲ,' ಎಂದು ಚಿರಂಜನ್ ಧೈರ್ಯವನ್ನು ಹೇಳಿದ.

ತಲೆಯ ಮೇಲೆ ಸುತ್ತಾ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದ ಅಪಾಯದ ಮೋಡಗಳು ಅತ್ತಿತ್ತ ಚದುರಿದ ನಂತರ ಹರಿಲಾಲನ ಮನಸ್ಸಿನ ಭಾರ ಇಳಿದಂತಾಯಿತು. ಆ ಭಾವಾವೇಶಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ಅಂದು ರಾತ್ರಿಯೇ ಹರಿಲಾಲ ದೇವದಾಸನ ಪತ್ರಕ್ಕೆ ಉತ್ತರ ಬರೆದ.

'ನೀನು ತಂದೆತಾಯಿಯ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತೀಯೆ. ಆದರೆ ನಾನು ಮಾಡಲಾರೆ, ಅದಕ್ಕೇ ನನಗಿಷ್ಟೊಂದು ದುಃಖವಾಗುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ನಿಮ್ಮೆಲ್ಲರನ್ನೂ ದುಃಖಕ್ಕೆಡು ಮಾಡುತ್ತೇನೆ. ನೀನು ನನಗೆ ಸಾಬರಮತಿ ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಬಂದಿರುವಂತೆ ಒತ್ತಾಯಿಸುತ್ತಿದ್ದೀಯೆ, ಆದರೆ ಈಗ ಈ ಅಪವಿತ್ರಗೊಂಡ ದೇಹ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿರುವುದು ಸರಿಯೇ? ನಂತರದಲ್ಲಿ ಬಾಪೂ ಅವರನ್ನು ಭೇಟಿಯಾದಾಗ ಅವರ ಅನುಮತಿಯನ್ನು ಯಾಚಿಸುತ್ತೇನೆ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಅವರು ಅನುಮತಿಯಿತ್ತರೆ, ಬಂದು ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿರುವೆ.'

ಈ ನಡುವೆ ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ರಾಜಕೋಟಕ್ಕೆ ಹೋಗುವುದು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಮಗಳು ರಾಮಿಯ ಮದುವೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಹರಿಲಾಲ ವ್ಯಗ್ರನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ. ರಾಮಿಗೆ ಮದುವೆಯ ವಯಸ್ಸಾಗಿರಲಿಲ್ಲ, ಆದರೆ ಆದಷ್ಟು ಬೇಗ ಈ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗಬೇಕೆಂಬ ಚಿಂತೆ ಅವನನ್ನು ಕಾಡುತ್ತಿತ್ತು. ಮಕ್ಕಳನ್ನು ನೋಡದೆ ತುಂಬಾ ದಿನಗಳಾಗಿತ್ತು. ರಾಮಿಯ ಮದುವೆಗೆ ರಾಜಕೋಟದಲ್ಲಿ ಹರಿಲಾಲನ ದೊಡ್ಡ ನಾದಿನಿ ಬಲಿ ಬಹನ್ ಒಳ್ಳೆಯ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹುಡುಕುತ್ತಿದ್ದಳು. ಹರಿಲಾಲನೇ ಸ್ವತಃ ಬಂದು ಈ ಬಗ್ಗೆ ತೀರ್ಮಾನ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಅವಳು ಬಯಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಈಗ ಕಲ್ಕತ್ತಾದಲ್ಲಿ ಮನೆಮಠ ಇರಲಿಲ್ಲ, ಹೊಸ ಉದ್ಯೋಗವನ್ನು ಆರಂಭಿಸಲು ಅವಕಾಶವೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಹರಿಲಾಲ ಕೆಲವು ದಿನಗಳನ್ನು ರಾಜಕೋಟದಲ್ಲಿಯೇ ಕಳೆಯಲು ತೀರ್ಮಾನಿಸಿದ.

***

ದೀರ್ಘ ಅವಧಿಯ ನಂತರ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಭೇಟಿಯಾಗಿ ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ತುಂಬಾ ಸಂತಸ ವಾಯಿತು. ಮಕ್ಕಳಿಗೂ ಸಹ ತಂದೆಯನ್ನು ನೋಡಿ ಸಂತೋಷವಾಯಿತು. ತಾಯಿಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡ ಮಕ್ಕಳು ತಮ್ಮ ತಂದೆಯನ್ನು ಕಾತುರದಿಂದ ಭೇಟಿಯಾದುದನ್ನು ನೋಡಿ, ಬಲಿ ಬಹನ್‌ನ ಕಣ್ಣುಗಳು ತುಂಬಿ ಬಂದವು. ಹರಿಲಾಲ ತುಂಬಾ ಸೊರಗಿದ್ದ. ಅವನ ಗಲ್ಲಗಳ ಮೂಳೆ ಹೊರಗೆ ಬಂದಿದ್ದವು. ಕಣ್ಣುಗಳು ಒಳಗೆ ಕುಸಿದಿದ್ದವು. ಮುಖ ಕಪ್ಪಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ತಮ್ಮತಂಗಿ ಇನ್ನೂ ಮುಗ್ಧರಾಗಿದ್ದರು, ಆದರೆ ರಾಮಿ ತಂದೆಯ ಅವಸ್ಥೆಯನ್ನು ನೋಡಿ ಬಿಕ್ಕಳಿಸಿ ರೋದಿಸಿದಳು.

ಬಲಿ ಬಹನ್ ರಾಮಿಗೆ ನೋಡಿದ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಪರಿಚ್ಛಿಸಿ ಹರಿಲಾಲ ನೆಮ್ಮದಿಯಿಂದ ಉಸಿರಾಡಿದ. ಮನೆ ಮತ್ತು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವವರು ರಾಮಿಗೆ ಯೋಗ್ಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ ಎಂದು ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ಅನ್ನಿಸಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಮನೆತನವನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡು ಹರಿಲಾಲ ತನ್ನ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಮುಕ್ತನಾಗ ಬೇಕು ಎಂಬುದು ಬಲಿ ಬಹನ್‌ನ ಆಗ್ರಹವಾಗಿತ್ತು. ಹರಿಲಾಲ ತನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾ ಬಾಪೂ ಅವರ ಅನುಮತಿಗಾಗಿ ಅವರಿಗೆ ಪತ್ರವನ್ನು ಬರೆದ. ಆದರೆ ಮದುವೆಯ ಸಂಪ್ರದಾಯ ಪದ್ಧತಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಹಣ ಹರಿಲಾಲನ ಬಳಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಅವನು ದೀರ್ಘ ಅವಧಿಯ ನಂತರ ಅವರೊಂದಿದ್ದ. ಈ ವಾಸ್ತವ ಸಹ ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಮಾತ್ರ, ಇಲ್ಲಿಂದ ಬೇರೆಡೆಗೆ ಹೋಗುವುದಕ್ಕೂ ಮೊದಲು ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಬೇಕಾದ ಕೆಲವು ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಖರೀದಿಸಬೇಕೆಂಬ ಇಚ್ಛೆ ಹರಿಲಾಲನಿಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದಕ್ಕೆ ಅವನ ಬಳಿ ಬಿಡಿಕಾಸೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಮದುವೆಯ ಶಾಸ್ತ್ರಕ್ಕೆ ಮಗಳಿಗೆ ಹೊಸ ಬಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಖರೀದಿಸಲು ಅಥವಾ ಅಳಿಯನಿಗೆ ಉಡುಗೊರೆಯನ್ನು ಖರೀದಿಸುವುದು ಸಹ ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ಕಷ್ಟವಾಗುತ್ತಿತ್ತು.

ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯಿಂದ ಪಾರಾಗಲು ಹರಿಲಾಲನಿಗೆ ಮಾರ್ಗವೊಂದು ಹೊಳೆಯಿತು. ಅವನು